ARAŞTIRMA VE İNCELEME RESEARCH

Kelâmî Düşüncede Hâricî Zihniyeti ve Halifeye İtaat Sorunu

The Problem Obedience to the Caliph and Khariji Mentality in Islamic Theological Thought

Osman ORAL[a]

[a]Kelâm ve İtikâdi Mezhepler AD, Emekli Öğr, Üyesi
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yozgat

Geliş Tarihi/Received: 23.02.2017
Kabul Tarihi/Accepted: 02.05.2017

Yazışma Adresi/*Correspondence:*
Osman ORAL
Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikâdi Mezhepler AD, Emekli Öğr, Üyesi, Yozgat, TÜRKİYE/TURKEY
osman-oral@hotmail.com

ÖZ Hâricîlerin ortaya çıkışı ve savunduğu fikirler uğruna sergilediği katı tavırlar her zaman tartışılan konular arasında olagelmiştir. İslam riyâset tarihinde meşrû idareye karşı isyân girişimlerinin ilk öncüleri Hâricîler olmuş, itaat problemi zuhûr etmiştir. Halife Hz. Osman'ın meşru yöneticiyken isyancı bir grubun kalkışması sonucu şehit edilmesi, Cemel, Sıffin, Hakem ve Nehrevan olaylarından sonra siyâsî hareket olarak ortaya çıkan Hâricî anlayış, sistemini meşrû halife ve yönetime karşı kalkışma ve darbeler üzerine örgülediği tarihî bir realitedir. İslam kelâmında yöneticinin kimin olacağı, seçimi, görevinin sona ermesi, halife'ye itaat gibi siyâsî yönetimle ilgili ortaya çıkan birçok problemlere çözüm arayışlarında görüş, öneri ve teoriler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu makâlede kelâm-siyaset ilişkisi bağlamında bazı teologların meşrû yöneticilere karşı girişilen isyan ve itaat konusunda görüşleri, çözüm önerileri, teorileri ve Hâricî zihniyetin karakter yapısı incelenip değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halife, yönetim, itaat, isyan, hâricî zihniyet

ABSTRACT The emergence of Hawarij and tough attitudes for the sake oftheir principles have been always discussed. In the history of Islamic politics, one of the first pioneers of the state administration coup is legitimate are Hawarij. The problem of obedience occurred. The events emerged as political and external understanding while Caliph Osman would be killed by a rebel group, after Camel, Sıffin, Hakem and Nehrewan, the vision system and the rule of the caliph and the legitimate blows on orguledig attemp and coup against historical reality. In the science of kalam Islam in search of solutions to the many problems that arise related to political management opinions, suggestions and theories put forward has been trying to like who'd be the manager, it's her choice, the end of the task, obedience to the Caliph. This article some theologians solution proposals, theories, opinions on the subject problem revolt and obedience in the context of the theology politics and character structure of khariji mentality are examined and evaluated.

Keywords: Caliphate, management, obedience, revolt, khariji mentality

İnsanlar toplu halde yaşadıklarından toplumda bir nizâm ve kâideye tabi olmak, sosyal hayat için bir zarûrettir. Toplumun düzenli ve huzurlu olabilmesinde bir yönetime ve yöneticiye ihtiyaç bulunmaktadır.[1]

[1] Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-İktisad fi'l-İtikad*, İstanbul; 2013, s.284; *İhyâu Ulumi'd-Din*, İstanbul; 1974, 3/503; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Z. Kadiri Ugan, İstanbul; 1968, 1/419; İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, Beyrut; 1988, s.162.

Copyright © 2017 by İslâmî Araştırmalar

İslâm fıkıh ekollerinin ilgilendiği siyâsî yönetim konusu, Şiâ anlayışının akîde haline dönüştürmesinden[2] sonra kelâmın meseleleri arasına girmiştir.[3] Kelâmî literatürde siyâset yerine daha çok "İmâmet" veya "Hilâfet" kullanılmış, Şiâ'nın aksine[4] konu, Sünnî kelâmcılar tarafından imânî değil ictihadî bir mesele olarak değerlendirilmiştir.[5] Mü'minlerin emiri, halîfesi ve sultanı gibi ünvânlar verilen[6] halife veya imam, ümmetin serbest ve özgür irâdesiyle seçilen, belli özellikler taşıyan en üst yöneticidir.[7] Hz. Peygamber'in kendinden sonra halife ta'yin etmemesi, yöneticinin seçimi ve özellikleri ilk dönemden beri tartışma konusudur.[8]

Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebûbekir'in (ö.13/634) hilâfete gelmesiyle yönetime isyân ve dinden dönme/*ridde* olayları ile itaat problemi baş gösterdi. Halife Hz. Osman'ın (ö.35/656) bir grubun isyanı sonucu şehit edilmesi, Cemel,[9] Sıffîn,[10] Hakem[11] ve Nehrevan[12] olaylarından sonra belirginleşen Hâricî anlayış, düşünce yapısını halife ve yönetime karşı isyanlar üzerine örgüledi.[13] Onlar, kendi anlayış ve prensiplerine göre zâlim veya fâsık kabul ettikleri halife'nin azledilmesi ve ona isyanın vacip olduğu kanaatini taşıdılar.[14] Radikal fikirlerini sonradan inanç boyutu çerçevesinde imân, imân-amel ilişkisi ve büyük günah gibi konuların tartışılmasıyla kelâmî ekollerin doğmasına da zemin hazırladılar.[15]

İnsanın hayatında önemli bir yeri olan itaat, bir emri veya isteği benimseme ve yerine getirme anlamındadır.[16] Allah'a ve Rasûlü'ne itaati emreden bazı âyetler, itaatin imânın bir sonucu ve mümin kişinin temel özelliği olduğunu belirtirler.[17] İmân etmek ve din kurallarını uygulamak ancak Allah ve Peygamberine itaat ile olabilir. Bu bağlamda itaat, imân ve ibâdetin, huzûr ve mutluluğun, sevgi ve saygının, âile düzeni ve sosyal hayatın temeli gibidir. Karı-koca, çocuklar-valideyn, işçi-işveren, usta-çırak, amir-memur, öğrenci-öğretmen, er-komutan gibi âilevî, idârî, siyasî, askerî, eğitim-öğretim vb. bütün insanî ilişkilerde ve görevlerde başarılı ve huzurlu olmak da itaat ile mümkündür. Nefsin süflî arzularına, insanların dine ve akl-ı selime ters düşen emir ve isteklerine itaat etmek; Allah, Peygamber ve yönetici durumunda olan insanlara isyan etmek; dinin, ahlâkın ve sosyal barışın bozulmasına neden olabilir.[18]

"*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre de*"[19] âyetiyle yöneticilere itaat, yönetilenlerin sorumluluk alanına giren önemli bir dinî görev kabul edilmekte, İslamî literatürde yönetime ve yöneticiye itaat problemi; biat, istila, hal', bağy, isyan, azl vb. kavramlar çerçevesinde tartışılıp çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu makâlede yöneticilere itaat ve yönetilenlerin so-

[2] İ.Musevî, *Akâidü'l İmâmiye*, Beyrut; 1982, 1/80 vd.
[3] Gazâlî, *el-İktisad*, s.310.
[4] A.Şehristanî, *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal,* Kahire;1968, 1/146; Musevi, *Akâidü'l İmâmiye*, 1/43, 2/157.
[5] Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, İstanbul;2008; Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân,* İstanbul;2005, 2/431-2.
[6] İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Gıyasü'l Umem fi İltiyazi'z-Zulem*, M.Hilmi, İskenderiye; 1979, s.43,73.
[7] S.Taftazanî, *Şerhu'l-Makasıd*, Tahk: A. Umeyre-S.M.Şeref, Beyrut; 1998, 5/232 vd.
[8] Ebu'l-Muîn en-Nesefi, *Tabsıratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, Çev: H.Atay, DİB Yay, Ankara; 2004, 2/404 vd; İbn Hazm, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvau ve'n-Nihal*, Mısır:1320, 4/169-170.
[9] Cemel; H.36/m.656 yılı Aralık ayında cennetle müjdelenen Talha, Zübeyr ile Hz.Aişe'nin devesinin üstünde halife Hz.Ali ile karşılaştığı olay. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/205 vd.
[10] Sıffîn; H.37/m.657 yılında Sıffîn'de Şam valisi Muâviye ile Halife Hz. Ali ile yapılan savaş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/276 vd: Nasr b.Müzâhim, *Vakatü Sıffîn*, Kahire; 1981, s.12 vd.
[11] Hakem; Sıffîn savaşından sonra tarafların barış yapmak için hakem'e başvurması olayı.
[12] Nehrevan; Bağdat'ın kuzeydoğusunda İran sınırında yakın yerde Hz. Ali ile isyancı Haricilerle savaştığı yer. J.Wellhausen, *el-Havâric ve'ş-Şî'a*, Terc:A.Bedevî, Kahire; 1958, s.39 vd.
[13] Şehristanî, *Milel*, s.132.
[14] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tash: A. Neccar, Mısır; 1929, 2/149 vd.
[15] Nesefi, *Tabsıra*, 2/404 vd.
[16] Rağıb el-Isfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut;trs.,"itaat" madd; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/56.
[17] Enfâl 8/1; Nûr 24/51.
[18] İsmail Karagöz, "*İtaat Kavramı*", Diyanet İlmi Dergi,1999, c. 35, sayı:4, s.41.
[19] Nisa, 4/59.

rumluluk alanı ile meşrû hükümet ve yönetime karşı Hâricî zihniyetin itaat probleminin arka planındaki dînî temeller irdelenmektedir. İsyan gibi toplum düzenini bozan itaatsizliğin dînî arka planı ve temellerinin bilinmesinin önemi aşikârdır. Meselenin fıkhî yönünden daha çok kelâm disiplini çerçevesinde inanç temelleri araştırılmaktadır.

A. ULU'L-EMR VE İTAAT SORUNU

Yöneticiye itaat konusu âlimlerce tartışılır, toplumda kargaşa ve terör olmaması için ulu'l-emr'e itaat edilmesi istenir. İşin başına geçecek yetki sahibi, emir, yönetici vs.gibi manalarda olan ve iki âyette geçen[20] "ulu'l-emr";[21] sahâbe, ilim ehli, hal ve akd ehli gibi idareciler, komutanlar veya yöneticilerdir. İşârî yoruma göre ise tarikat önderleridir.[22] Âyette[23] Allah'a ve Rasûle itaat edilmesi ayrı ayrı ve mutlak olarak, ulu'l-emr'e itaat ise rasûle itaat emrine atfen istenmektedir. Buna göre ulu'l-emr'e Allah'a isyan ve günâh niteliği taşıyan durumlarda itaat edilmeyeceği hükmüne varılabilir.[24]

Şiâ kültüründe ulu'l-emr'e itaatin mutlak vâcip olması gerekir ki onlar da masum olan Ehl-i beyt imamlarıdır.[25] Mâtürîdî'ye göre, ulu'l-emr masum değildir; o da hata yapabilir. Bu nedenle o, uzman danışmanlarla çalışmalı ve uyarılarını dikkate almalıdır. Eğer danışmanlar görevlerini yapmazlarsa, yöneticinin yaptığı bütün haksızlığa da ortak olurlar.[26] Gazâli (ö.505/1111), yöneticinin masumiyetini kabul etmez. İcma ehlinden sorumluluğun kalkması anlamında düşünülen "Ümmetim dalâlet üzere birleşmez"[27] rivâyetini, ümmet "şirk ve küfür üzere birleşmez" te'vilinde olmasının daha uygun olduğunu söyler.[28] Fahreddin Râzî (ö.606/1210), bir kişi hataya düşebilir ama ümmetin çoğunluğu veya onun temsil ettiği Kur'ân'ın genel şartlarına uygun oluşan kurulun hata olasılığının çok zor olduğunu belirtir. Aksi takdirde hata yapması muhtemel bir kimseye itaat edilmesi emredilmiş olur ki bu yanlış bir emrin yerine getirilmesini istemek anlamına gelir. Âyete böyle bir anlam yüklenemeyeceğine göre ulu'l-emr'in masumiyeti gerekir. Râzî'ye göre masumiyet niteliği Şia'nın dediği gibi herhangi bir kimseye değil ümmetin tamamına âittir. Ümmetin vekili; Ehlü'l-Hal ve'l-Akd'dir. Yöneticilerin ve sultanların işleri, âlimlerin fetvalarına dayandırdıkları takdirde, âlimler yöneticilerin amirleri olmuş olur. "Ulu'l-emr" lafzını (ictihad ehli) ulemâya hamletmek daha uygun ve evlâ olmuş olur.[29]

Yöneticiye itaat probleminin çözümünde halkın veya temsilcisi ictihad ehli kuruldan sorumluluğu kaldırmayı çağrıştıran; aynı şekilde yönetici imamların ismetini iddia edip inanç esaslarından biri haline getiren Şiâ'nın görüşlerinin de isabetli olduğunu söyleyebilmek zordur. Kur'ân'da Allah'a, Peygambere ve müslüman yöneticilere itaatin emredilmesine karşılık müşrik, münâfık, kâfir, hristiyan, yahûdî, bozguncu, günahkâr vb. kişilere itaat edilmesi yasaklanmıştır.[30] Bu âyetler her ne kadar doğrudan yönetimle ilgili olmasa da en azından nelere itaat edileceği ve nelere itaat edilemeyeceği hususunda bir ölçü kabul edilebilir. Ulu'l-emre itaatin ancak dinin ve hukukun ilkelerine uygun emirlerle (mâruf) sınırlı tutulduğunu, bunlara aykırı düşen taleplerin ise yerine getirilmemesi gerektiği bazı rivâyetlerde açıklanır.[31]

---

[20] Nisa, 4/59, 83.
[21] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/293-4; Isfahânî, *el-Müfredât*,"emr", madd.
[22] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/293 vd;Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, Beyrut;1981, 10/116-7.
[23] Nisa, 4/59.
[24] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/297; Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 10/147-8.
[25] Şeyh Müfid, *Evailu'l-Makalat*, Tahk: İ. Ensari, Beyrut: 1993, s.65; İbn Bâbeveyh, *Risâletu İ'tikâdati'l-İmâmiyye*, Çev:E.R.Fığlalı, Ankara; 1978, s.113, 145-6.
[26] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/293-4.
[27] İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı, İstanbul; 1981; Fiten 8; Dârimi, *es-Sünen*, Çağrı, İstanbul; 1981, Mukaddime 8.
[28] Gazâli, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul,* Terc: H.Y. Apaydın, Klasik Yay, İstanbul; 2006, 1/259-265.
[29] Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 10/147-8.
[30] Al-i imrân, 3/149; Furkan, 25/52; Ahzab, 33/1, 67-68; Alak, 96/16, 19.
[31] Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul;1981; "Ahkâm" 4; Müslim, *es-Sahih*, İstanbul; 1981, "İmâre" 38-40.

Râzî, Hz. Ali'nin, "*Halifenin, Allah'ın indirdiği ile hükmetmesi ve emanetleri yerine getirmesi vacibtir. O, bunu yaptı mı, halkın da onu dinleyip, itaat etmesi vacip olur*" dediğini nakleder.[32]

Ulu'l-emre itaat yönetici ile halkın karşılıklı anlaşması yani biatıyla gerçekleşir. Çünkü biat veya bey'at, halkın yöneticiye itaat edeceğine söz vermesi ve irâde beyanıdır. Bu, el sıkma ve sözle olabileceği gibi oy kullanma şeklinde de olabilir.[33] Mütekellimlere göre ilke olarak, yöneticilere itaat gerekir, fakat yöneticiden Allah'a isyan ve günâh anlamına gelecek bir emir çıkması durumunda, mü'minlerden itaat yükümlülüğü de kalkmakta yani fısk ve zulüm fiilleri işlemesi halinde yöneticinin velâyet yetkisi de düşmektedir.[34] Fısk ve zulüm kavramlarında genel bir konsensüs sağlanamadığından asıl problem burada düğümlenmekte, her grup kendi bakış açısı ve düşüncesine göre muhalif olduğu kişiyi veya grubu fâsık veya zâlim sayabilmektedir.[35] Sünnî âlimlerin genel kanaati *-ileride genişce ele alınacağı gibi-* zulmeden ve görevini ihmâl eden yönetici, eğer görevden alınması mümkünse görevden alınmalı. Değilse toplum düzeninin bozulmaması, fitne ve anarşi olmaması için -Hâricîlerde olduğu gibi- zorla görevden alma veya isyan etmeye kalkışılmamalıdır.

B. HALİFENİN GÖREVLERİ VE HAKLARI

Âlimler, görevleri, icraatleri çevre, asır vs.ye göre değişebilen Halife'nin İslâm toplumunun en üst yöneticisi olması sebebiyle görevlerini ve haklarını da tanımlamaya çalışırlar. Meselâ Cüveynî (ö.478/1085); *"Barış ve güven telkin eden İslâm davetini hüccet ve kılıçla ikâme etmek, taşkınlıklara, anarşi, öç ve intikamlara, zulüm ve haksızlıklara fırsat vermemek, hak gasbında bulunanlardan hakları alıp sahiplerine iâde etmek"*[36] olarak sıralar. Nesefi'ye (ö.508/1115) göre ümmete halife, hükümleri infaz etmek, cezaları tatbik etmek, sınırları korumak, orduları donatmak, zekâtları toplamak, zayıfları korumak, zorbaların ve yol kesicilerin taşkınlıklarını önlemek, Cuma ve Bayram namazlarını edâ etmek, adâleti tam olarak sağlamak, kimsesizleri evlendirmek, ganimetleri taksim etmek için gereklidir.[37]

Gazâli ise halifenin bütün bu görevlerini hakkıyla yapabilmesi için ehliyete hâiz olması, din ve dünya ilmine sahip olmasının yanında takva ve Allah korkusunu taşımasının şart olması gerektiğini belirtir. Yöneticinin halkını âilesi gibi koruması gerektiğini *"İnsanları idare etmeyi üzerine alan bir kimse kendini ve ailesini düşündüğü gibi yönettiği kimseleri düşünmedikçe kıyamet gününde cennetin kokusunu bile alamaz"*[38] rivâyeti ile destekler.[39]

Âyetler, iyi yöneticilerden örnek alınmasını kötü misâllerden de kaçınılmasını ister.[40] Kur'ân, Tâlut'u kral yapmak suretiyle Allah'ın İsrailoğullarına ihsan ettiği büyük nimetten bahseder.[41] Hz. Yusuf Mısır'da vezirlik makamında yöneticilik yapmıştır.[42] Yönetime geçecek kişinin ilimde bilgili, güvenilir ve güçlü olması gerektiğine işâret edilir.[43] Mekke fethedilince Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas: "Sikâye (*Kâbe'ye gelenlerin su ihtiyacı*) ve hicâbet (*veya Sidane; Kâbe'nin bakımı ve muhafazası*) görev-

[32] Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 10/147.
[33] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/19-21.
[34] Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn,* Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut;trs., 2/133; Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 3/9;Kâdi Abdulcebbar, *el–Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, Kahire; 1962, 4/43.
[35] Nesefi, *Tabsıra*, 2/768, 770; Taftazani, *Şerhu'l-Makasıd*, 2/198.
[36] Cüveynî, *Gıyasü'l Umem,* s.43,73.
[37] Nesefi, *Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslam,* Terc: C. Akpınar, Konya: 1977, s.3.
[38] Buharî, "Ahkâm" 8.
[39] Gazâlî, *el-İktisad*, s.314-5; *et-Tıbru'l-Mesbuk fi Nasihati'l-Mulûk,* Çev: H. Okur, İstanbul; 2014, s.110.
[40] En'am, 6/83-90; Taha, 20/43; Yunus,10/83; Kasas, 28/4
[41] Maide, 5/20.
[42] Yusuf, 12/55.
[43] Bakara, 2/247; Yusuf, 12/55.

lerini bize versen" diyerek istekte bulunur. Hz. Peygamber de Şeybe'nin erkek çocuğundan Kâbe'nin anahtarlarını alarak Abbas'a verir. Bunun üzerine Allah emanetleri ehline verilmesi gereken âyeti[44] inzâl buyurur. Kâbe'nin anahtarlarını Hz. Peygamber Şeybe'nin çocuğuna geri verir. İlgili âyetin sebeb-i nüzûlü dikkate alındığında işin başına geçirilecek yani riyâset emaneti verilecek kimse olan "ulu'l-emr" kavramından; ehil (*kapasite ve yetenek*) ve kendilerinden olmak gibi iki şart veya kriter çıkarılabilir.[45]

Yönetim ve işleyişi insan organizmasına benzetilir. Örneğin Farabî (ö.339/950) ve Gazâlî'ye göre, insan vücudunda önemli bir uzuv olan kalbin çok mükemmel olması nasıl arzu edilirse, aynı vaziyette reis yani imam da beşerî bakımdan mümkün olduğu kadar mükemmel olmalıdır.[46] İbn Haldun (ö. 809/1406)'a göre insan vücûdunun düzenli, sıhhatli ve adâletli işleyişi gibi sultanın idaresi adâletli, güzel ve halkı için faydalı olursa, ondan maksat ve gâye meydana gelmiş olur. Aksi halde adâletsizlik ve zulüm ile vücut hasta konuma geldiği gibi idarenin zulmü ve adâletsizliği sosyal hayatın düzenini bozar, medeniyetler ve toplumlar da yıkılabilir.[47] Fert ve toplumların, hürriyet, adâlet, eşitlik ve dayanışma gibi evrensel ölçüler çerçevesinde kurumsallaşmış bir devlet otoritesi gölgesinde huzur bulabilecekleri söylenebilir.

Görevleri, icraatleri çevre, asır vs.ye göre değişebilen yönetici ve derecesine göre değişik dairelerdeki onun temsilcileri, ellerinin altındakilerini görüp gözetmek, onların elem ve lezzetlerini paylaşmak, onlara mutlu gelecekler hazırlamak ve onların sıkıntılarını göğüslemekle sorumludurlar. Bu icraat da – hem kul hakkına girilmemesi hem de toplumun huzur ve refahı açısından- İslam'ın adâlet, liyakat, eşitlik ve hakkaniyet ilkelerine de uygun olmak durumundadır. Yöneticinin halkından kendilerine itaat etmelerini isteme hakkı vardır ve halktan yani ümmetten aldığı yetki ile devletin görevlerini elden geldiğince yerine getirmesi esas olmalıdır. Devletin görevleri yerine getirilirken hangi tür sebeple olursa olsun icraatlere muhâlefet yöneticinin fikrini kabul etmeme, onu sevmeme vs. sosyolojik ve psikolojik bir gerçekliktir. Toplumda yürüyüşler, kanaat belirtme, açık oturumlar vb.gibi etkinliklerle psikolojik ve sosyal rahatlama sağlanabilir. Örneğin Hz. Ömer (ö.23/644), verdiği bir hükmü bir hanımın muhalefeti ve itirazı üzerine: "*Bir kadın isabet etti ve bir erkek yanıldı*", diyerek verdiği kararı geri almıştır.[48] Bu durum, kadına verilen değeri gösterdiği gibi halkın her bir ferdinin kanaatinin de önemli olduğuna işaret edebilir. Böylece toplumda yıkıcı muhalefetin de zararı bir nebze de olsa bertaraf edilebilir.[49] Yöneticinin siyâsî dehâsı muhalefeti yatıştırmasıdır. Meselâ diğer Emevî halifelerinin aksine Ömer b.Abdulaziz'in (ö.101/720) hilâfeti döneminde (717-720) Hâricî ve diğer mezhep salikleri ona biat etmişlerdir.[50]

Muhalefetin ölçüsü, fiili müdâhele olmadıkça meşrû kabul edilmelidir. Hz. Ali'nin görevlileri, halife olduğu sırada Kûfe'de kendisini kınayan, hatta içlerinden birinin "Yemin olsun ki onu öldüreceğim" diyen dört-beş kişiyi yakalayınca, beraberlerinde bu öldürmeye yemin eden de olmak üzere onların serbest bırakılmalarını emreder. Komutanlarından biri Hz. Ali'ye "seni öldüreceğine yemin etmişken onu bırakıyor musun?" deyince, Hz. Ali "beni öldürmemişken, ona nasıl kısas yapabilirim" cevabını verir.

---

[44] Nisa, 4/58-59.
[45] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/286; Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 10/142; M.S.Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, AÜİFD., Ankara; 1978, cilt:23, s.143.
[46] Farabî, *Ârâ'u Ehli'l Medineti'l Fadıla*, Kahire; 1895, s.18,79; Gazâli, *İhyâ*, 3/16.
[47] İbn Haldun, *Mukaddime*, 3/33 vd.
[48] Ebû Davud, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul; 1981, "Nikâh" 27.
[49] M. Uyanık, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Kaknüs Yay, İstanbul; 2001, s.50-1.
[50] İbn Sa'd,*Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut;trs., 5/330 vd; Ya'kubî, *Tarihu Ya'kubî*, Necef;1940, 2/301 vd; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer İbn Abdülaziz,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut; 1984, s.41.

Komutan da: "O sana küfretti" deyince, "İstersen sen de ona küfret ya da bırak!" der.[51] Yine Hz. Ali'nin Hâricîlere karşı söylediği şu söz muhalefete yapılacaklar konusunda delil alınabilir:

"*Mescidlerde Allah'ın adını anmaktan sizi alıkoymayacağız. Eliniz bizimle olduğu sürece fey'i, maaş hakkınızı engellemeyeceğiz. Bizimle savaşmadıkça, sizinle savaşmayacağız.*"[52]

Hz. Ali'nin bu sözüyle fiili harekete girişmeyenlere yöneticinin yapması gereken haklar ve yöntem anlaşılabilir. Hz. Ali Nehrevan'da fiili-silahlı kalkışmada bulunan Hâricî gruplarla savaşmıştır.[53] Yönetici, kendisine muhalefet edenleri fiili, silahlı kalkışmaya girişmediği sürece bağy ve küfürle suçlamamalı, bahane arayarak mallarına el koymamalıdır. Hâricîler, "*Allah'ın hükümleriyle hükmetmeyenler kâfirdirler*"[54] âyetini te'vil suretiyle Hz. Osman ve Hz. Ali'nin küfrüne kail olarak isyân etmişlerdi.[55] Hz. Ali'ye onlar müşrik midir, kâfir midir diye sorduklarında "*Onlar bize karşı isyan etmiş müslüman kardeşlerimizdir*" demişti.[56]

Musul halkı isyân etmişlerdi. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö.158/775), ikinci kez isyan ederlerse kanlarının ve mallarının kendisine helâl olacağına dâir söz almıştı. Yine isyân ettiklerinde Halife Mansûr içlerinde Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu büyük fâkihleri çağırdı ve bu anlaşmaya göre kanlarının ve mallarının kendisine helâl olup olmadığına dâir fetva istedi. Ebû Hanîfe hariç bütün fakihler antlaşmaya dayanarak "*affedersen, sen affedicisin, cezalandırırsan hak ettiklerinden dolayıdır*" dediler. Ebû Hanîfe'ye Mansur: "Sen ne dersin?" deyince Ebû Hanîfe şu cevabı verdi:

"*Onlar sana hakları olmayan (kanlarıyla ilgili) bir şart koşmuşlar, bilindiği gibi can konusunda cömertlik ve mübahlık sozkonusu değildir. Sen de onlara hakkın olmayan bir şart koşmuşsun… Bir kadın kendini nikâhsız olarak birine helâl kılsa, ona helâl olur mu? Bir kişi, başka birine beni öldür dese, onu öldürmesi helâl olur mu?* Mansur "Hayır" cevabını verince Ebû Hanîfe ona; "*Musul halkından elini çek, onların kanları sana helâl değildir*"[57] dedi. İkna olan Halife, Musul üzerine yürümekten vazgeçti.

Yönetici değişik fikirleri ve eleştirileri kabul edici hoşgörülü bir yapıda olmalı yani o, sukûnetin, hoşgörünün ve itidalin tarafı olmalıdır. Yönetici, *benim icraatlarımı kabul etmiyorlar,* diyerek îma ile de olsa halkına hakaret etmemelidir. O'nun îma ve işâreti toplumda kargaşa, zulüm ve infiale sebep olabilir. O, kendisini seçenin de seçmeyenin de yöneticisidir. Halkın kendisinin icraatlerini beğenmeme irâdesine de saygılı olmalıdır. Saygılı ve hoşgörülü olduğu oranda toplumun da huzur ve barışı sağlanmış olur. Yönetici, halkın haklarını yerine getirirdiği oranda Allah'ın haklarını da yerine getirmiş sayılabilir. Halka da ona itaat etmek ve yardımcı olmak düşer. Hz. Peygamber de böyle bir sultana isyanı, toplumda anarşi ve terör olabileceği konusunda uyarır, "kıyamet" diye nitelendirir.[58] Hz. Ebûbekir'in halife seçildikten sonra yaptığı ilk konuşma yöneticinin siyâseti konusunda bize ipuçları vermektedir:

"*Ey insanlar! En iyiniz olmadığım halde sizin başınıza yönetici seçilmiş bulunuyorum. Şâyet vazîfemi hakkıyla yaparsam bana yardım ediniz. Yanlış hareket edersem bana hakkı gösteriniz. Doğruluk, emîn bir şahsiyet olmanın göstergesidir. Yalan ise hıyânettir. Zayıf olanınız hakkını alıncaya kadar benim yanımda en güçlünüzdür. Güçlü olanınız da kendisinden hak sâhibinin hakkını alıncaya kadar*

[51] Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, Neşr: A. Âmir, Kahire; 1960, s.202-3.
[52] Mevdûdî, *el-Hilafe ve'l-Mülk*, Çev: A. Genceli, İstanbul; trs., s.177; Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut; 1985, s.72-3.
[53] Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s.202-3.
[54] Maide 5/44.
[55] Ammar Talibi, *Arau'l-Havaric el-Kelamiyye*, Cezayir: 1978, 1/55.
[56] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/254-5; Bakıllanî, *Temhid'ul-Evail ve Telhis'ud-Delail*, Beyrut;1986, s.236-7; İbn Abdü Rabbihi, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Beyrut; trs, 4/329.
[57] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil, 5*/25; İbn Bezzâzi, *Menakıbı İmâmı Âzam*, Mısır;trs., 2/17.
[58] Buhârî, Ahkâm 1; Cihad 109; Müslim, İmâret 33.

benim nazarımda en zayıfınızdır. Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz. Şâyet Allah'a ve Rasûlü'ne isyan edersem bana itaat etmeniz söz konusu olamaz."[59]

Diğer bir rivâyet de şöyledir: *"Dikkat edin! Size Rasûlullah gibi davranmamı beklerseniz, benim buna gücüm yetmez. O, Allah'ın kendisine vahiy ikrâm ettiği ve vahiyle yanlışlardan koruduğu bir zâttı. Ben normal bir insanım, herhangi birinizden daha hayırlı da değilim. Beni murâkabe edin, istikâmet üzere olursam bana tâbî olun, ayağım kayarsa beni düzeltin*"[60]

Hz. Ebûbekir'in bu düşünceleri halkın yönetime katılımı, güncel olayları takibi, olumlu icraatlere destek, fert ve topluma zararlı icraatlere de olumlu tenkit ve uyarı görevlerini yapmalarının dînî, psikolojik ve sosyolojik yönleri bakımından önemli kabul edilebilir. Bayındırlığın artması, sınaî, ziraî, ahlâkî ve sosyal kalkınmanın gerçekleştirilmesi, hayırlı toplumun ortaya çıkartılması, hükümlerin uygulanması, iyiliklerin emredilip kötülüklerin sakındırılmaya çalışılması konularında fertlerin yönetime yardımcı olmaları gerekir. Birlik ve beraberliğin korunması ve devamı için itaatin yanında seçilen yöneticiye yardımcı olmak ve desteğini devam ettirmek de yöneticinin haklarından olduğu düşünülebilir.[61] Yöneticinin görevleri, hakları ve icraatleri çevre, asır vs.ye göre değişebilir. Hz. Peygamber, yöneticilerin kendilerini ve âilesini koruduğu gibi halkını da korumasını istemesi[62] sorumluluğun boyutuna işaret etmektedir. Bu bağlamda idareci olmak sanki ateşten gömlek giymek gibi düşünülmüştür. M.Akif Ersoy'un (1873-1936) Hz. Ömer'in sorumluluğunu dile getiren; "*Kenâr-ı Dicle'de bir kurt aşırsa bir koyunu, gelir de adl-i İlâhî sorar Ömer'den onu*"[63] sözüyle yöneticide her dönem ve devirde olması gereken sorumluluk anlayış ve karakterini ortaya koyduğu söylenebilir.

C. YÖNETİCİNİN GÖREV SÜRESİ

Yöneticinin görev süresiyle ilgili görüşler ve teoriler ortaya atılmıştır. "Ehlü'l-hal ve'l-Akd", yöneticiyi seçecek ve onu görevden alabilecek yetkili kurulun adı ve bir teoridir. Hall; "düğümü çözmek", akd "bağlamak, düğümlemek" anlamına gelen,[64] *Ehlu'l-hal ve'l-akd veya Ehlu's-salah ve'l-ilim, Ehlu'l-ihtiyar* denilen bu kurula toplum adına vekâleten yöneticiyi seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet de denilebilir.[65] Sünnî ekolden bazı âlimlere göre yöneticinin görev süresi şu üç hususta biri ile sona erer; 1-Ölümü. 2-İstifası; bu şahsına âit bir hak olarak görülebilir. 3-Durumunun değişmesi veya kusurları dolayısıyla azledilmesi.[66] Onun azlini gerektiren kusurlar da iki grupta incelenebilir.

Birincisi; ahlâkî ve manevî. Bu kusurlar Hâricî ve Sünnî âlimlerce çok tartışılmıştır; meselâ yöneticinin dini inkâr manası taşıyan söz ve davranışları azli gerektirir, küfür derecesine varmasa dahi fısk azli gerektirir, gibi farklı görüşler zikredilmiştir.[67]

İkincisi; bedenî kusurlardan dolayı azl; körlük, dilsizlik vs.gibi eksikliklerdir. Yani delilik, temyiz kabiliyetinin yok olması, aklî dengenin bozulması, sağlığının bozulması, halkın işlerini ifa edemez duruma düşmesi vb.gibi durumlar olabilir.[68] Halk tarafından görevden uzaklaştırma ve azletme ilkesinin kabul edilmesi, yöneticinin yetkisini ümmetten yani halktan aldığının açık bir delili sayılabilir. Ehlü'l-

[59] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/182-3;Taberi, *Tarihu Rusul ve'l Muluk,* Kahire;1961, 4/1829.
[60] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/212; Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut;trs., 1/13.
[61] Kâdı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Çev: İ. Çelebi, İstanbul; 2013, 2/690 vd.
[62] Buharî, "Ahkâm" 8.
[63] M. Âkif Ersoy, *Safahat,* Hece Yay., Ankara; 2009, s.101.
[64] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab,* Beyrut; trs.,"akd" ve "hll" maddeleri.
[65] Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, 10/116, 120-1.
[66] Bakıllani, *Temhid*, s.478; İbn Haldun, *Mukaddime*, s.193; İbn Hazm, *Fasl*, 4/171 vd.
[67] İbn Hazm, *Fasl*, 4/171 vd.
[68] Bakıllani, *Temhid*, s.478-9; Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.53 vd.

Hal ve Ehlü'l-Akd'in seçtiği yöneticiyi görevden alma, esasen kendisinde bulunması gereken şartlardan birini onun kaybetmesi durumunda olur. Yani dinden dönme (riddet), delilik veya başka akıl bozuklukları, güç ve asabiyeti kaybetme anlamında destek ve yeterliği kaybetmek gibi.[69]

Zâlim ve fâsık imamın görevden alınması konusunda âlimler ihtilaf ederler. Meselâ Cüveynî'ye göre başka birini seçme imkânı olur, bu yeni imam için güç ve kudretin gerçekleşmesinde ittifak edilir ve itaat sağlanırsa, görevden alınmak istenene karşı durulabilir. Şâyet görevden alınan imam ümmetin kararını kabul etmezse, cemâatten ayrılan *bağî*/isyancı muâmelesine tabi tutulması câizdir. Ama bu durum fitne doğmasına, kan dökülmesine, hak ve malların kaybolmasına sebep oluyorsa, imamın fesadından ortaya çıkan zarar ile görevden alınmasından beklenen zarar arasında mukayese yapılmalı. Şayet beklenen ortaya çıkandan fazla ise, ortaya çıkan zarara sabretmek, daha hafif olanına katlanılmalıdır. İmamın küçük hataları hakkında Cüveynî, yöneticinin hatadan uzak olmasının çok zor olduğu, tövbe edebileceği hatalar olabileceğini, Hâricî zihniyet ve karakter yapısıyla hata yapsın diye yöneticiyi kollamanın şeytanî tavır ve toplumsal barışı zedeleyen bir hal olduğu görüşündedir.[70] Aslında burada yöneticilerin hata yapmadığını ve masum olduğunu iddia eden Şiâ geleneğine ve her hatasında onun indirilmesi gerektiğini savunan Hâricî anlayışa cevap vardır.

Hâricîlerin zalim yöneticiyi isyan ve kılıç zoru ile görevden uzaklaştırmaları âlimlerin konu hakkında daha dikkatli düşünmeye ve teori üretmeye itmiştir. Meselâ zâlim yönetici konusunda ittifak edilen husus; zulmeden yöneticiye, fitne ve zulme yer vermeksizin tahttan indirmek mümkünse bunu yapmak bir görev olduğu, mümkün değilse sabretmek gereklidir. Örneğin Adudiddin el-İcî (ö.756/1355), "*Gerektiren bir sebep dolayısıyla ümmet imamı görevden alabilir, şayet fitneye sebep oluyorsa zararların daha hafifine katlanılır"*[71] der.

İbn Hazm'a (ö.458/1066) göre; vacib olan, az bile olsa bir zulüm ortaya çıkınca, bu konuda imamla konuşmak ve bu zulmünü engellemek gerektiğini söyler. Şâyet zulümden kaçınır ve hakka dönerse görevden alınamaz, tıpkı görevden alınması helâl olmadığı zamandaki gibi hak imamdır. Şâyet bu görevlerden birini yapmaktan kaçınır ve hakka dönmezse, görevden alınması ve hakkı yerine getiren başka birinin göreve getirilmesi vâciptir. "*İyilik ve takva konusunda yardımlaşın, kötülük ve taşkınlıkta yardımlaşmayın*",[72] nassına göre dinin yüklediği görevlerden biridir.[73]

Mütekellimlerin çoğunun ittifâk ettiği konu, anarşi ve teröre yol açabileceği endişesiyle yöneticinin fısk vs.sebeplerle azledilmemesidir. İsyân ve azledilmenin tek meşrû sebebi ise açık küfürdür. Neyin küfür olup olmadığı konularda ifrat ve tefrit ölçüler esas alınmaması da gerekir. Müslümanlar işlerinin düzene girmesi için yöneticinin seçim ve tayinine yetkili oldukları gibi, gerektiği takdirde görevden uzaklaştırmak yetkisine de sahiptirler. Genelde halk yöneticinin şahsında kamusal alana zarar veren, insanların durumunu sarsan ve yöneticiyle kastedilen amacı ortadan kaldıran bir durumu görmeleri halinde yöneticiyi azledebilirler. Meselâ Bakıllâni (ö. 403/1012)'ye göre toplum şu durumlarda yöneticinin görevine son verebilir;

Birincisi; küfre düşmesi halinde. *İkincisi*; farz olan ibâdetleri ihmal etmesi ve halkı da aynı şeyi yapmaya teşvik etmesi durumunda. Çünkü burada fitne ve ifsat sözkonusudur. *Üçüncüsü*; adil davran-

[69] Bakıllani, *Temhid*, s.478; İbn Haldun, *Mukaddime*, s.193.
[70] Cüveyni, *Gıyasü'l-Umem*, s.271.
[71] A.Îcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut; trs, s.400.
[72] Maide, 5/2.
[73] İbn Hazm, *Fasl*, 4/176.

mayıp, başkalarının hakkını gasb etmesi, sebepsiz yere insanları öldürmesi, fertlerin hak ve hukuklarında ihmalkâr davranması, suçlulara cezada ihmalkâr davranması halinde. *Dördüncüsü*; bir müddet için aklî dengesini kaybetmesi halinde, sağır ve dilsiz olması veya kamu işlerini tam manası ile yapmasına engel teşkil eden bir hastalığa yakalanması durumunda. *Beşincisi*; devletin menfaatleri açısından korkulacak bir süre kadar düşmana esir düşmesi halinde yöneticinin görevine son verilebilir.[74]

Gazâlî "*zâlim sultanın görevden çekilmesi gerekir. O, ya görevinden çekilir ya da görevinden uzaklaştırılması gerekli olur. Gerçek görüşte o, sultan, yönetici değildir, Zâlim sultanla mücadele etmeden uzak kalmak, belki insanı mesuliyetten kurtarır, fakat onlarla mücadeleyi terk ettiği için nâzil olacak umûmî bela dışında kalamaz"*[75] der. O, zâlim sultanlardan uzaklaşmak ve muamelerinden kaçınmak gerektiğini nasslar ve menkibelerle izah eder.[76] İcî, *gerektiren bir sebep olduğunda ümmetin imâmı hal'etme yetkisi vardır*,[77] görüşündedir. Şehristâni (ö. 548/1153) ise; "*seçildikten sonra bilgisizlik, zulüm, sapıklık veya küfrü ortaya çıkarsa ya görevinden çekilir, ya da biz uzaklaştırırız*"[78] der.

Halkın haklarını yerine getiren yöneticiye karşı ayaklanma "bağy"[79] kavramıyla açıklanır. Mâtürîdî, bağy'i "zulüm" olarak niteler ve müslüman toplumuna isyan eden bağı kimseyi meşru yönetime itaat etmeyip başkaldıran, nefsinin isyan arzusunu öne çıkarmış ve ona hâkim olmamış asi birisidir, der.[80] Bağy suçunun ölçüsü de belirlenir. *Birinci şartı*, kalkışma ve isyanın meşrû bir yöneticiye veya yönetim düzenine karşı yapılmış olması gerekir. Bu maksadı taşımayan karşı çıkmalar isyan suçu oluşturmaz. *İkinci şartı* isyan ve kalkışmada kuvvet kullanılmasıdır; kuvvet kullanmadan yöneticiye muhalefet etmek veya biattan kaçınmak isyan sayılmaz. Delil olarak da Hz. Ali, Nehrevan'da kendisinden ayrılıp müstakil bir grup oluşturan Hâricîlerle, bunlar tayin ettiği valiyi öldürüp silâhlı isyana kalkışıncaya kadar savaşmamıştır.[81]

İlk dört halifenin seçilme usûlleri, bazı mütekellimlerin yöneticilerin seçimiyle ilgili görüşlerin dayanağı kabul edilir.[82] Bir kimsenin yöneticilik makamını cebr ve kuvvet yoluyla ele geçirmesi halkı ya ikna ederek veya zor kullanarak baş eğdirmesi kendine itaat ettirmesi uygun görülmemiştir.[83] Yalnız kelâm ekollerinden Mu'tezile ve Hâricîler gibi bazı ekoller bu şekilde yönetici olanlara kesinlikle rıza göstermeyip ve ne pahasına olursa olsun çıktıkları makamdan indirilmeleri gerektiğini söylerler.[84] Bu, aslında bazı kelâmî ekollerin insanın ve toplumun irâdesine verdikleri önemden kaynaklandığı söylenebilir. Güç kullanarak başa geçen şahıs hilâfet şartlarını taşısa bile, usulsüz olarak geçtiği için orada kalmasına müsaade etmemek gerektiği, bir sosyal tepki olması daha uygun olabilecektir. Değilse gücü elinde bulunduran halktan da korkusu olmazsa kalkışma ve darbe girişiminde bulunabilir. Bu usûl İslâmî ilkelere dayandırılan ve tasvip edilebilecek bir yol değildir. Bu, bir yönden âlimlerin, toplumu fitne ve iç savaşa sürüklememek ve mevcut şartlar içinde iyileştirme imkânını araştırmak maksadıyla fiilî durumu kabullenmeleri şeklinde yorumlanabilir. "Huruc" diye bilinen yöneticiye karşı ayaklanma prensip olarak

[74] Bakıllani, *Temhid*, s.478-9.
[75] Gazâli, *İhya*, 2/352.
[76] Gazâli, *İhya*, 2/373 vd.
[77] İcî, *Mevakif*, 8/353.
[78] Şehristanî, *Milel*, l/146.
[79] İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/733.
[80] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/313-4.
[81] Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s.202-3; A.Şafak, "Bağy", DİA, İstanbul; 1991, 4/451-2.
[82] İbn Hazm, *Fasl*, 4/169 vd.; İbn Haldun, *Mukaddime*, s.166 vd; Taftazanî, *Şerhu'l-Makasıd*, 5/233-4.
[83] Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye,* Neşr: M. Hamid el-Fakkî, Beyrut; 1983, s.146 vd.
[84] İ. Köksal, "*İslam Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili*", Fırat Üniv. İlâhiyat Fak.Dergisi 11:1, 2006, s.36 vd.

câiz görülmeyip bir iç savaş ve kargaşaya neden olabilecek ihtilâl yoluyla zalim yöneticiyi değiştirmenin toplumsal zararı ile onun işbaşında kalmasının zararlarından hangisi daha ehven, hafif ise onun tercih edilmesi tavsiye edilmiştir.[85]

Mu'tezile ve Zeydiyye ile Mürcie anlayışlarının çoğunluğu Hâricîler gibi, zâlim yöneticileri bertaraf etmek için mümkün olduğu takdirde güç kullanmanın gerekli/vâcip olduğunu savunurlar.[86] Sünnî teologların genel kanaati; yönetici, her konuda dürüst, âdil, üstlendiği makam ve mevkinin sorumluluğunu idrâk eden, öncelikle Allah'a ve halka karşı sorumlu olduğunun bilincinde olmalıdır. O, yaptıklarından dinen ve hukuken sorumludur. Fâsık ve zâlim yöneticinin değiştirilmesi, ihtilâl ve silahlı ayaklanma yoluyla değil, seçim, yargı vb. yollarla olabileceğidir. Bir yöneticinin ehliyet ve adâlet vasfını kaybetmesine yol açan fiilleri irtikâbı, suç işlemesi veya yolsuzlukta bulunması gibi durumlarda yöneticinin azli konusunda Sünnî âlimlerce, daha çok toplum yapısının korunmasındaki önemiyle ilgilenilip, süreklilik ve istikrârı öne alarak görevden almaya kayıt ve sakıncaları ortaya konulan istisnâi ve tehlikeli bir uygulama olarak bakılmıştır. Meselâ Gazâli, halifede mevki ve yetkisinin gerektirdiği ölçüde ilim, takva ve ehliyet mevcut değilse onu azletmek gerekir mi? diye soru sorar ve şu şekilde cevaplandırır:

"*Biz de deriz ki, böyle bir imamı azletmek üç şartın tahakkuk etmesi halinde gerekir. Bu şartlar tahakkuk etmediği takdirde ise, onu yerinde bırakmak vaciptir. Birinci şart; onu fitnesiz, kavgasız, kansız, kalkışma ve darbe olmadan azletmenin mümkün olmasıdır. Onu bu şekilde azletmek mümkün değilse, fitne ve anarşi çıkarmaktan sakınmak lazımdır. Çünkü fitne ve anarşinin din ve dünyaya verdiği zarar, tam ehliyetli olmayan bir imamın verdiği zarardan daha büyüktür. İkinci şart; azlin gerçekleşebilmesi veya en azından bunun kuvvetle muhtemel olmasıdır. Böyle bir imkân mevcut değilse, hedeflenen hayır ne kadar büyük olursa olsun, girişilen hareket İslam nazarında anarşi ve fitnedir. Üçüncü şart; azledilen yöneticinin yerine tayini veya seçimi yapılacak tam ehliyetli bir adayın mevcut olmasıdır. Çünkü yönetim açıklık ve boşluğa tahammül etmez…*"[87]

Gazâli, "İhya"da da bu durumun daha büyük fitne olur ki "bir ev yapmak için bir şehri yıkmaya" [88] benzetmektedir.

Kelâmî ekoller, halife olacak kişinin ilim, takva, şecâat yönünden en iyisi olması konusunda birlik içindedirler.[89] Sünnî anlayış, yöneticilik gibi önemli bir görevin "ehil olanlara"[90] verilmesi gerektiği, iş ehline verilmediğinde[91] toplumda anarşi olabileceği görüşündedir. Âlimlerin genel tavrı, *istila*/zorla iş başına gelen ve halkın da kendisine itaat etmesini sağlayan kimsenin yöneticide aranan şartları taşıdığı, dinin ahkâmını açıkça çiğnemediği sürece meşrû yönetici kabul edilmesi yönündedir. Bu görüş, bir yönden âlimlerin, toplumu fitne ve iç savaşa sürüklememek ve mevcut şartlar içinde iyileştirme imkânını araştırmak maksadıyla fiilî durumu kabullenmeleri şeklinde yorumlanabilir. Çünkü dînî hayat düzenli bir toplumla yaşanabilir. Toplumsal düzen olmazsa kargaşa meydana gelebilir, kılıçların şıkırtısı eksik olmaz.[92]

[85] S.Ş. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Çev: Ö. Türker, İstanbul; 2015, 7/353-4.
[86] Eş'arî, *Makalat*, 1/66; Şehristanî, *Milel*, 1/146; Musevî, *Akaidü'l-İmamiyye*, 1/43, 2/157.
[87] Gazâli, *el-İktisad,* s.217-9.
[88] Gazâli, *İhya*, 1/298.
[89] Cüveynî, *Gıyasü'l-Umem*, s.40-1;Nesefi, *Tabsıra,* 2/438-9.
[90] Nisa, 4/58.
[91] Buharî, "İlim" 2.
[92] Gazâli, *İhya,* 3/503.

D. HÂRİCÎ ZİHNİYETİN ARKA PLANI

Yöneticiye karşı çıkan ve yönetime isyan ederek topluluktan ayrılan Hâricilerin ortaya çıkışlarına asıl sebebin siyâsî olduğu,[93] sonradan görüşlerini dînî bağlamda temellendirebilmek için inanç boyutuna taşıdıkları söylenebilir. Sıffin ve Nehrevan'da ölen ve öldürülen müslüman kişinin durumu nedir? İki taraf müslümansa imân ile büyük günâh nasıl olur? Her fırka kendini haklı, karşı tarafın büyük günah işlediği ve küfre girdiğini iddia etmektedir. İmân ve büyük günâh konusundaki tartışmalar, siyâsî kutuplaşmaların neticesi olarak ortaya çıktığından meselenin orijini siyâsî olduğu açıktır. Taraflar politik tercihlerine Kur'ân ve hadisden destek aramaktaydılar. Dînî yapıya dönüşmeyen bir zihniyetin sosyal bünyede yaşamasının zor olduğu söylenebilir. Siyâsî kanaatlerin dînî hüviyete bürünmesiyle Bakıllanî'nin deyişiyle "*kıyamete kadar devam edebilecek bir ihtilâf*"[94] ortaya çıkıvermişti.

İslam toplumunun yöneticisi Hz. Osman, 49 gün süren muhasaradan sonra hicretin 35.yılında isyancılar tarafından şehid edildi.[95] O, valilerine Medine halkının kendisini yalnız bıraktığını yazmıştı.[96] Hz. Osman'ın cenazesi birkaç gün bekledikten sonra Cennetü'l-Bakî Mezarlığı'nın dışına gömüldü.[97] Halkın Hz. Osman'a sahip çıkmadığı, isyancılara engel olamadığı söylenebilir. Hâricî anlayış bu durumu hakkın yerine getirilmesi, halkın Halife'nin hata yaptığına ve Medine halkının olayı kabullenmesine bağlamaktadır.[98] Hz. Osman'ın, 4 veya 7 kişi tarafından defnedilmesi, ilk İslam toplumunun isyana tepkisizliği ibret verici bir durumdur.[99] Çünkü o dönemde başkent Medine'de binlerce kişi bulunuyordu. Muhtemelen sosyal baskıdan dolayı Hz. Ali bile cenaze merasimine katılamamıştı.[100]

Hz. Osman'ın isyâncılar tarafından evi kuşatıldığında, görevden çekilmediği takdirde kendisini öldürecekleri tehditlerine onun *"Allah'ın bana giydirmiş olduğu gömleği çıkarmam"*[101] diyerek istifâ etmeyi reddettiği söylenir. Halifenin cebrî düşündüğüne hükmeden isyâncılar, evini taşlayıp bunu Allah'ın attığını,[102] ileri sürmüşlerdi.[103] Bu olayda kader; kulun *irâdesi* ve *efal-i ibad*/kulların fiilleri gibi tartışılan konuların gündeme geldiği söylenebilir. Yöneticinin azli ve istifası ile görevi almasının da Allah'ın ilmi, irâdesi ve kudretiyle gerçekleştiği konusu apayrı bir kelâmî araştırma konusudur.[104] Nebiler ve ashabının başından geçenleri ibret almak ve aynı hatalara düşmemek için okunması gerekirdi.[105]

Örneğin Seb'e Melikesi Hz. Süleyman'dan gelen mektubu vezirlerden oluşan meclise danışması,[106] Mâtürîdî'ye göre bu kıssa siyâset ilkelerini, adâb ve erkânını öğretmesi hikmeti ve ibret olarak sunulmuştur. Yöneticinin onları ilgilendiren konularda halkına danışması yapması gereken işlerdendir.[107] Hz. Osman'ın olayından da halkın arzu ve tepkisini dikkate alan bir yönetim model ve icraati ve gerekli sonuçlar çıkarılabilmesi esas olmalıydı. Hz. Osman döneminde uygulanan bazı politikalarda ve Emevî âilesinin yönetime fazlasıyla karışmasından sıkılan insanlar arasında yönetime karşı muhalefet oluşmuş-

[93] Şehristanî, *Milel*, s.132.
[94] Bakıllani, *Temhid*, s.224-5.
[95] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/78-9; Ya'kubî, *Tarih*, 2/153; Taberî, *Tarih*, 3/439.
[96] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/70.
[97] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/78.
[98] Ezdi el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, Tahk:S.İsmâ'îl Kâşif, Umman;1980, 2/221; İbn Sellâm, *Kitabun fîhi Bedü'l-İslam ve Şerâiu'd-Dîn*, Tahk:Sâlim b.Yakûb, Daru'l-Sadr, Beyrut; 1986, s.107.
[99] A. Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul; 1992, s.191 vd.
[100] Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb*, Tahk: M.M. Abdulhamid, Mısır: 1964, 2/355.
[101] Taberî, *Tarih*, 3/406.
[102] Şu âyete işaret ediyorlardı. Enfal, 8/17.
[103] İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/66.
[104] Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiseleri*, s.174 vd.
[105] Yusuf, 12/111.
[106] Neml, 27/29-33.
[107] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/381-2.

tu. Yöneticinin kanun ve kurallar dışına çıkması halinde görevden nasıl alınacağı veya hesap sorulacağı hususu Hz. Osman döneminde ilk defa ortaya çıkıyordu. Görevi bırakması istenilen Halife görevi bırakmamıştı.[108] İsyancı grubun ya istifa ya da öldürülme tercihine Hz. Osman'ın, istifanın âcizlik olduğunu ve ölümden korkmadığını söylemesi şehitlikle sonuçlandı.[109] Yönetimin olumsuz icraatlerinin toplumda oluşturduğu hoşnutsuzluk, toplumun çoğu tarafından benimsenmesi Hâricî zihniyetin olayı sonradan kabullenmesi sonucunu doğurmuştu. Toplumsal olaylarda kendi dahli hiç olmasa bile fert ve grupların sonradan çıkarları uğruna olaylara sahip çıkılması sosyal ve psikolojik bir gerçeklik olduğu söylenebilir.[110]

Yöneticinin seçimi konusunda geniş halk kitlelerinde revaç bulan Hâricî görüşe göre halîfenin âdil olma şartıyla köle bile olması yeterlidir yani asîl bir soy veya Kureyş'ten olması gerekmez.[111] Aslında Kureyş dışı hilâfet konusu sadece Harîcî düşünceye âit değildir. Meselâ Mâtürîdî, diyânet-siyâset ayırımına giderek hilâfetin Kureyş'e tahsisini, diyâneten değil siyâseten sadece o dönem için doğru olabileceğini söyler.[112] Cüveynî, Gazâli, Bakıllanî ile İbn Haldun gibi Sünnî ekole mensup bazı âlimler de, aklî ve naklî delillerle evrenselliğe, eşitlik ve adâlete uygun olmadığını ileri sürerek hilâfette ilk dönemde gerekli olan Kureyşîliğin sonraki dönemlerde gereksizliğini dile getirirler.[113]

Hicretin 37.yılı M.657 yılında Sıffin'de Muâviye ordularının mağlub olmaya yüz tuttuğu bir sırada Muâviye taraftarları, siyasetçi ve komutan Amr b.As'ın (ö.43/664) tertip ve teşviki ile Kur'ân sahifelerini mızrak üzerine asarak, *"Aramızda, Allah'ın Kitabı hakem olsun"* diye bağrışmalarıyla savaşın yönünü mağlubiyetten zafere döndürmüşlerdir. Bu durumu Hz. Ali taraftarlarına bunun bir hile ve oyun olduğunu Hâricî zihniyete anlatamamıştır.[114]

Sıkışıldığı, çare bulunamadığı zaman mızraklara Kur'ân yaprakları takarak kitleleri dînî sembollerle kandırma âdeti sonraki dönemlerde de olmuştur. Örneğin Mısır'ın fethinde hilâfet merkezi sayılmak itibariyle Memluklu Sultanı Kansu Gavri'nin (ö.1516) askeri tarafından da Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in (1470-1520) askerlerine karşı bu tür oyun oynanmak istenmişti. Şöyle ki; 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarındaki Mercidabık'ta ikindi vaktine doğru savaşın kızıştığı, Mısır ordusu yenilmeye yüz tuttuğu sırada Mısırlıların mızrakların uçlarına Kur'ân yapraklarını bağladıkları görüldü. Bununla Osmanlı ordusuna manevî bir set çekmek istemişlerdi. Osmanlı yiğitlerinin Kur'ân'a olan saygılarından kılıçları havada kalmış, Memlûk askerine vuramaz olmuşlardı. Sultan Selim Hân o anda yalın kılıç yıldırım gibi atını ön safa sürerek; "*Bu, Hz. Ali'ye yapılan bir hiledir. Aynı hîle bize de yapılmak isteniyor. Bu fitne, İmam Ali'yi hilâfet hakkından mahrum eden hilelerdendir. Bunlar hem Râfizî'ye yardımcı olurlar, hem de Kur'ânı hâşâ, kendi bozuk düşüncelerine, hilelerine hüccet ederler. Sakın aldanmayın, hücum edin*" diye nutuk irad etti. Bu îkaz Osmanlı yiğitlerine kâfi geldi. Yeniden büyük bir hırs ile saldırdılar, savaşı kazandılar. Böylece Kur'ân'a bağlı Osmanlıları kandırma teşebbüsleri yarım kaldı, hilâfet Mısır Memluklulardan Osmanlılara geçti.[115]

---

[108] A.Şemmâhî, *Kitâbu's-Sîre*, Tahk:Ahmed b.Suûd es-Seyâbî, Ummân;1987, 1/39-40; İbn Sellâm *Kitabun fîhi Bedü'l-İslam ve Şerâiu'd-Dîn*, s.105; A.Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi,* Beyan Yay, İstanbul; 2000, s.23.

[109] Bakıllanî, *Temhid*, s.179 vd; Taberî, *Tarih*, 3/403 vd; Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb*, 2/354-5.

[110] Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiseleri*, s.196-7; *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara;Otto Yay., 2016, s.158, 162 vd.

[111] Şehristânî, *Milel*, s.110.

[112] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/89-90; 5/522; Nesefî, *Tabsıra*, 2/830.

[113] Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, TDV.Yay., Ankara; 2010, s.345; Bakıllanî, *Temhid*, s.446 vd; Gazâli, *İktisad*, s.315-6; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/494.

[114] İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/255.

[115] H.İbrahim, *Mezâhib ve Turuku İslamiye Tarihi*, Darül-Hilafetil-Aliyye Evkafı İslamiyye Matb., İstanbul; 1335, s.82 vd; Atilla Şahiner, *"Sultan I. Selim", Osmanlı Tarihi,* İstanbul; Lacivert Yay., 2008, s.107.

Hâricî zihniyetin psikolojik yapısı her şeyi kendi görüşleri doğrultusunda Kur'ân'a dayandırması, Kur'ân yapraklarını mızrağa takma örneğinde olduğu gibi dînî sembolleri öne çıkararak görüşlerine alet etmesidir. *"Aramızda, Allahın Kitabı hakem olsun"* sözü Hâricî zihniyetin asıl niyetlerini arka planlarını kapamanın dış yüzüdür. Hz. Ali'nin deyişiyle bu, "*kendisiyle bâtıl kasdedilen hak bir söz*"dür. Yine Hz. Ali, "*Kur'ân, Hâricîlerin gırtlaklarından aşağıya geçmiyor*"[116] kanaatinde bulunur.

Hem Hz. Ali'yi, hem Muâviye'yi ve hem de hakemlerin yanlış yaptıklarını iddia eden 12.000 kişilik bir grup Hz. Ali'den ayrılarak, onunla birlikte Kûfe'ye dönmeyerek bazıları Harurâ'ya bazıları da Nehrevan'a gittiler. Hz. Ali'den ayrılan bu grup, Hâricîliğin ilk çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir. Nahrevan'a giden grup yolda Sahabe Habbab b. Eret'in (ö.37/657) oğlu Abdullah'a rastladılar. Onu, çocuğunu, karısını ve cariyesini kendi görüşlerinden olmadığı için öldürdüler.[117] Bu durumu dile getirip Hâricî toplumun karakter yapısını analiz eden İbn Hazm, Hâricîlerin geçmiş liderlerinin bedevî olduklarını, onların içinde fıkhı bilen âlimlerden hiç kimsenin olmadığına da işaret eder.[118]

Hâricîler, Hz. Osman'ın görevininin 6.yılından sonra yanlış icraatlarından dolayı fıska ve küfre girdiği düşüncesiyle onun azli gerektiği görüşündedirler.[119] Aynı düşünceyi Hz. Ali'nin hakemleri kabul etmesinde de göstermişlerdir.[120] Hz. Ali'yi hakeme razı olduğu için küfürle suçlamaları gibi kendilerinden olmayanları tekfir, onların asıl zihniyetini gösterebilir. Hâricî zihniyetin aksine Sünnî anlayışın genel kuralı "kıble ehlinin tekfir edilmemesi"dir.[121]

Bedevî geleneklerini ve ruhunu sürdüren Hâricîler, İslam'ı aşina oldukları kabilevî davranışları çerçevesinde algılamışlar ve inanç ve kanaatlerine cahilce bağlılıkları nedeniyle hep şiddet yanlısı olmuşlardır.[122] Hâricîler, kendilerini gerçek Müslüman, diğer Müslümanları ise kâfir, zalim ve fasık olarak görmekteydiler. Hâricî zihniyetin karakter yapısı muhalif gördüğünü kâfir veya müşrik deyip yoketmektir. Hâricîler, Yahûdî ve Hristiyanları bırakıp, Müslümanları kâfir ve müşrik diye nitelendirip Kur'ân'ın gerçeklerine döndüreceğiz diyerek muhalifleri ve çocuklarını da öldürmektedirler.[123] Bu, dinin aklın kabul edemeyeceği bir haldi. İslâm'ın ruhundan habersiz, Kur'ân ve sünnet hakkında bilgileri son derece yetersiz olan Hâricîler bu aşırı faaliyetlerini gâye edindikleri "*Emir bi'l-Maruf Nehiy ani'l-Münker*" adına yapıyorlardı.[124] Onlara göre bu ilke dinî bir görevdi. Çünkü ma'rûf; iman/tevhid ve Allah'a itaat, münker ise; Allah'a şirk/küfr ve ma'siyetti.[125] Bu bağlamda Hâricîler, kendi düşünce sistemlerine göre düşman kabul ettikleriyle cihadı imân esaslarından saymaktadırlar.[126]

Tabiinin önemli âlimlerinden Hasan Basrî (ö.110/729), *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri* daha çok ahlâkî bir prensip olarak değerlendirir ve Hâricîlerin katı tutumuyla silahlı isyân fikrini kabul etmez, halife ve diğer yöneticilerin haksız uygulamalarını zaman zaman ağır ifadelerle eleştirerek onları adâlet ve hakkaniyete çağırmakla yetindiği görülür.[127] Diğer önemli bir âlim Ebû Hanîfe (ö.150/767) de İslam ümmetinin başında bulunan ve ümmetin birliğini temsil eden halifeye karşı -zalim dahi olsa-

[116] İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/167-8; İbn Abd Rabbihi, *Ikdu'l-Ferid*, 2/387-8.
[117] İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/245-6.
[118] İbn Hazm, *Fasl*, 4/156.
[119] Şemmâhî, *Kitâbu's-Sîre*, 1/34;Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/210, 221.
[120] İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/149 vd.
[121] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, İstanbul; 1992. s.44; Gazâli, *el-İktisâd*, s.342; Semerkandî, *es-Sevâdu'l-Âzam*, İstanbul; trs. s.2.
[122] T.Akyol, *Haricilik ve Şia, İslamda Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, İstanbul; Kubbealtı,1988, s.128 vd.
[123] İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, Kahire;1925, 1/196; İbn Cevzi, *Telbisu İblis*, Neşr: M.M. İstanbuli, Şam: 1976, s.95.
[124] İbnü'l-Esir, *Kamil*, 3/130; Şehristani, *Milel*, 1/114, 155.
[125] Hûd b.Muhakkem el-Huvvarî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, Beyrut; 1990, 1/304-6; 2/15; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/473.
[126] Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/473.
[127] İbn Abdü Rabbihi, *el Ikdü'l-Ferîd*, 1/25; İbnü'l-Cevzî, *Hasan el-Basrî*, Kahire; 1931, s.35 vd.

isyân ederek *Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker* adına silâhlı mücadeleye girişmeyi hoş karşılamamıştır. Toplumdaki birliği ve düzeni tehlikeye sokanların ıslah etmelerinden daha ziyade ifsat ettiklerinden dolayı Hâricî bakış açısını ve bu tarz görüşleri şiddetle tenkit etmektedir.[128]

Hâricîler, ibadetlerin hikmet ve faydalarından daha çok dış görüşüne önem verirler. Kendi görüşünde olmayan müslümanları kâfir ve müşriktir diye öldürüp Hristiyan ve Yahûdîleri ise "gayr-ı müslim nebevî garantidedir",[129] diye serbest bırakmakları gibi Hâricîlerin bu ve benzeri birçok ifrat-tefritleriyle başka fırkaların üzerinde etkili oldukları da bilinmektedir.[130] Hâricî zihniyetin her devirde siyâsî kanaatlerde tekfir ve müşrik silahını kullandığı söylenebilir. Osmanlı son dönem âlimlerinden M.Zâhidü'l-Kevserî (1879–1952), bu zihniyetin psikolojik ve dînî arka planını şöyle özetler:

"*Bunların gâyesi, müslümanların malları hakkında "müşriklerdir" iftirasıyla onların kanlarını akıtmak temeline dayanması mallarının alınması için mübah kılmaktan başka bir şey değildir. Öldürebilmek ve mallarına el koyabilmek için bu görüşlere sarılmışlardır."*[131]

Hz. Osman'a karşı kalkışma yapan isyancı grupların öne sürdüğü dînî gerekçeler, O'nun adalet vasfını kaybedip küfre düştüğü, yakınlarına iktidar nimetlerini mal, para, makam dağıttığı ve kul hakkına girdiği gibi maddi kaygılar ön plandadır.[132] Hz. Ali'de de durum aynıdır. Hâricî zihniyetin isyanlarının arka planında hep bu tür maddî kaygılar öne sürülmüştür.[133] Fakir halk kitlelerini ve toplulukları harekete hazır hale getiren bu kaygılar, sonradan dînî hüviyete bürünmektedir. Hz. Ali Hâricî zihniyet ve gruplarla mücadele etmiş, sonunda Hâricî biri tarafından 19 veya 21 Ramazan 40 (26 veya 28 Ocak 661) tarihinde şehit edilmişti. Bundan sonra İslam toplumunda ardı arkası kesilmeyen Hâricî isyanlarına şahit olunmaktadır. Şehristanî'nin dediği gibi Hâricî ile isyan kavramı özdeşleşmiştir.[134] Hâricî ve havâric ismi, gerek Hz. Ali'ye karşı ayaklanma gerekse kendi dışındakilerle her türlü bağı kopartıp kendi dünyalarına hicret etme anlamında kullanılmıştır.[135]

Hâricî fırkaların iki temel düşüncede birleştikleri söylenebilir; 1-Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel ashabı ve tahkîme razı olanları tekfir etme, 2-Zalim imama karşı ayaklanma.[136] Hâricî düşüncede yönetici zâlim olunca onu hal'etmek için dört yolu vardır; 1-Canı feda etme (*şirâ*). 2-Cennet karşılığında canlarını veren devrimci (*şurât*). 3-Gizleme (*kitmân*); Bu sayıları üç kişiden az olunca olur. 4-Ortaya çıkma (*zuhûr*); Açıkça ortaya çıkan *imâmu'z-zuhur* liderliğinde devlet ve sistemlerinin kurulması sözkonusudur.[137] İsyan girişimlerinde bu Hâricî taktiklerinin değişik şekil ve metodlarla uygulandığı söylenebilir. Hâricîlerin ameli imândan bir cüz saymaları ve büyük günah işleyen kişinin tekfiri sebebiyle her iktidara geçen yöneticiyi indirmeye (hal') kalktıkları tarihte bilinen bir gerçektir. Hâricîlerin toplumsal değerlerle çatışmaya girip devleti, toplumu düşman olarak görmeleri, kutsal metinleri literal (lafzî) anlamlarına göre yorumlayarak dînî ilimlerde bilgisizlikleri ve vukûfiyetsizlikleri, aşırılıkları ve militanlıkları bunların günümüzdeki İslamcı ve köktendinci hareketlerin söylem ve aksiyonları üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.[138]

---

[128] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat,* Çev: M. Öz, İstanbul; MÜİF. Yay., 1992, s.38 vd.
[129] Ebû Davud, "Cihad" 153, "İmare" 31-33.
[130] Şehristanî, *Milel*, 1/114,123,134; A.Bağdadî,*el-Fark Beyne'l-Fırak*, Çev:E.R.Fığlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar, TDV Yay., Ankara; 2008, s.55, 80 vd.
[131] M.Zahidü'l-Kevserî, *Makalatü'l-Kevseri*, Humus; 1388, s.466 vd.
[132] A.Demircan, *Haricilerin Siyâsî Faaliyetleri*, Beyan Yay., İstanbul; 1996, s.68.
[133] Demircan, *Haricilerin Siyâsî Faaliyetleri*, s.68 vd.
[134] Şehristanî, *Milel*, 1/194-5.
[135] Şehristanî, *Milel*, 1/194-5; M.Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ankara; 1981, s.18-9.
[136] Bağdadî, *el-Fark,* s.54.
[137] Salihî-Fığlalı, "*Hariciler*", DİA,16/169.
[138] H.E. Bodur, "*Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Haricilik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış"*, KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:10, Yıl:2007, s.52.

Bu karakterin hareket noktası ibadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı zâhidâne davranma, devamlı Kur'ân okuma, müjde ve uyarı âyetlerinden etkilenme, onların kaynaklarda bol örnekleri olan takvâ anlayışının önemli unsurlarıdır.[139] Hâricîler dînî taassupla hep kendi görüşlerinin doğru olduğunu sanmışlardı.[140] Konuşma ve tartışmalarında Kur'ân'ın zahirine sımsıkı sarılır, asıl maksadı anlamaya pek yanaşmazlardı. Âyet okunduğu zaman ilk akla gelen mânâ ile yetinir, ondan ayrılmazlardı.[141] Âyetlerin öncesi ve sonrasını düşünmeden parçacı yaklaşımla yorumlamak, aldanan ve bidate giren taraftarlarını bilgisizliklerinden dolayı mazur görüp, muhaliflerin kendine uymayan görüşleri ve ufak hatalarını ise müşrik ve zâlim görüşü diyerek küfrüne kâil olmak onların ortak özelliğidir. Hâricîlerin asıl maksatlarının Kur'ân'a karşı gelmek olmadığı, bu zihniyetin kaba ve sert davranışlarının Kur'ân'ı yanlış anlamaları ve fıkhı bilmemelerinden kaynaklandığı söylenebilir.[142] Her devirde yaşanan siyâsî, ekonomik ve sosyal olaylar ile yöneticilerin olumsuz icraatlerine karşı toplumda oluşan muhalif gurupların da Hâricî tipi karakterin oluşumuna etkisi de vardır. Yetiştikleri çevre ve aldıkları kültür, maruz kaldıkları sert muameleler onların sert tabiatlı, acımasız ve kendileri gibi olmayan müslüman toplumlarına karşı merhametsiz olmaya yönelttiği muhtemeldir. Hâricîlerin bu zihniyet yapısına dikkat çeken Mısırlı âlim M.Ebû Zehra (1898-1974) şöyle der:

"Hâricîler düşmanlarının sağlam hüccetlerini asla kabul etmez, onları ikna etmezdi. Rakiplerinin delilleri güçlü olduğu oranda kendi fikir ve inançlarına daha fazla sarılırlar ve kendi düşünce ve inançlarını destekleyen delilleri daha fazla araştırırlardı. Bunun sebebi, körü körüne düşüncelerine bağlanmaları ve mezhep taassubunun kalplerine yerleşmesi, bütün düşünce ve idrâk yollarını tıkamasıydı. Âdeta kör gibiydiler. Diğer yandan Hâricîler bedeviliklerini yansıtan bir şekilde tartışmalarında çok sert ve katı idiler. Bunların tek yönlü düşünmelerine ve başka yönleri dikkate almamalarına sebep de buydu. Hâricîlerin mezheplerini aşırı derecede savunmaları, bunların bazen hadisler uydurarak Hz. Peygamber'e nisbet etmelerine neden olmuştu."[143]

SONUÇ

İnsanın hayatında önemli bir yeri olan itaatin, yönetici ve yönetilenler arasında olması; insanın fert ve toplum hayatında birliğin ve düzenin sağlanmasında önemli bir fonksiyonu olduğu gibi ve kurumsallaşan devlet otoritesinin bir takım görevlerini ifâsı ve devamı için de önemli bir yeri vardır. Bu nedenle yöneticilere itaat, yönetilenlerin sorumluluk alanına giren önemli bir dînî görev[144] kabul edilmektedir.

Hâricîlik, siyâsî bir hareket olarak doğmuş, Emeviler döneminde dînî-itikadî özelliği kazanmaya başlamıştır. Yetiştikleri çevre ve aldıkları kültür, maruz kaldıkları sert muameleler onların acımasız ve kendileri gibi olmayan müslüman toplumlarına karşı merhametsizliğe yöneltmesi muhtemeldir. Hâricî zihniyetin disiplinli ve kurumsallaşmış yönetime karşı isyanları, eski çöl hayatının basitliğine, bedevî eşitçiliğine ve çöl hürriyetine duyulan bir özlemin ifadesi olarak görülebilir. İslam'ın kardeşlik, eşitlik, hürriyet, adâlet gibi sosyal ahlâk ilkelerinden uzaklaştıkları gerekçesiyle birçok iktidarlarla mücadeleye girişen Hâricîler, kendi anlayışları doğrultusunda oluşturdukları moral dînî terimler yoluyla büyük toplumun değerleriyle çatışmaya girmişlerdir. Yalnızca kendilerinin hakikati temsil ettiğini ve kendilerinin

[139] Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, İstanbul; 1997, s.596.
[140] J.Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, Ankara; 2002, s.8-9.
[141] Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s.596.
[142] İzmirli İ. Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umran Yay., Ankara; 1981, s.74-5.
[143] M. Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire; trs., 1/78.
[144] Nisa, 4/59.

doğru ve iyi karar verdiğini dînî taassupla iddia eden Hâricîler, kendileri gibi inanmayan ve görüşleri içerisinde yer almayan herkesi düşman görmüşler ve bunlara karşı her fırsatta saldırmayı inanç esasları arasında saymışlardır. Kendilerinden olmayan yöneticiyi isyân gibi her türlü yollarla; dînî argümanları da kullanarak azletmeye çalışmak Hâricî zihniyetin karakter yapısıdır. Yine kendi düşüncelerine göre yorumladıkları cihadı ilk defa iman esaslarından biri haline getiren Hâricî zihniyet olduğu söylenebilir. Bu tür zihniyet, kendilerinden olmayanları tekfirle suçlayıp mallarına el koyma, kanını akıtma, eş ve kız çocuklarını cariye, erkek çocuklarını da müşrik görüp öldürerek nesli tüketme yoluna gitmektedir. Kendi saflarında yer almayan herkesi kâfir sayan ve bu uğurda her türlü tedhiş ve şiddet eylemine başvurmayı Allah'a yakınlaşma vesilesi addeden Hâricîlerin Müslümanlara göstermedikleri hoşgörü ve musamahayı, Gayr-ı Müslimlere yapmaları, onların zihniyet ve düşünce yapılarının uygulama yöntem ve biçimleri, günümüzde bir takım marjinal radikal gruplar içinde devam ettiği de söylenebilir.

Dine sıkı sıkıya bağlı olduğunu iddia eden Hâricî zihniyet hadis ve sünnet kültüründen yoksun, dînî söylemleri ön plana çıkartıp siyasete alet eden yapıdadır. Sıkışıldığı, çare bulunamadığı zaman mızraklara takılan Kur'ân yapraklarını irdelemeden, sorgulamadan kabullenmek veya Kur'ân'ı, âyetleri ve dînî sembolleri görünce psikolojik rahatlama ile düşünmeden cahilce kanmak, Hâricî türü anlayışların karakter yapısıdır. Sünnî mütekellimler kurulu yönetime ve Halife'ye itaat, özellikleri, seçimi ve görev süresi gibi konuların dînî, psikolojik ve sosyolojik boyutunu tartışmışlar, meşrû yönetime karşı yapılan isyan türü hareketlerin toplum düzenini bozacağı, kargaşa ve anarşizme yol açabileceği yönleriyle karşı çıkmışlardır.

KAYNAKÇA

Akbulut, A. *Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul;Birleşik Yay.,1992.

----------,*Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara; Otto Yayınları,2016.

Akyol, T. *Hâricîlik ve Şia, İslamda Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, İstanbul; Kubbealtı, 1988.

Azmî M.S. es-Sâlihî-M.Öz-E.R.Fığlalı, *"Hâricîler"*, DİA, cilt:16, İstanbul;1997.

Bağdadî, A. *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Çev: E.R.Fığlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar, Ankara; TDV Yayınları, 2008.

Bakıllanî, E. *Temhid'ul-evail ve Telhis'ud-delail*, Tahk: İ.A.Haydar, Beyrut;Müessesetü'l-Kutûbi's-Sekafiye,1986.

Bodur, H.E.*"Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış*", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:10; Kahramanmaraş;2007.

Buharî, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul;Çağrı Yay.,1981.

Cabirî, M.Â.*İslam'da Siyasal Akıl*, Çev:V.Akyüz, İstanbul;y.y.,1997.

Cürcânî, S.Ş. *Şerhu'l-Mevâkıf,* Çev:Ö.Türker, İstanbul;Türkiye Yazma Eserler Kurumu Bşk.lığı, 2015.

Cüveynî, İ.H. *Gıyasü'l Umem fi İltiyazi'z-Zulem*, M.Hilmi, İskenderiye;y.y.1979.

----------, *Kitâbü'l-İrşâd*, Çev: A.B.Baloğlu vdğ. Ankara;TDV.Yay.,2010.

Demircan, A. *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*, İstanbul;Beyan Yay.,1996.

----------, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, İstanbul;Beyan Yay., 2000.

Dineverî, D. *el-Ahbârü't-tıvâl*, Nşr:A.Âmir, Kahire;y.y.,1960.

Ebû Davud, *es-Sünen*, İstanbul;Çağrı Yay.,1981.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, Çev: M.Öz, İstanbul; Marmara Üniv. İlahiyat Fak.Yay.,1992.

---------, *el-Fıkhu'l-Ekber*, Çev:M.Öz, İstanbul;Marmara Üniv, İlahiyat Fak.Yay.,1992.

Ebû Zehra, M. *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye*, Kahire; Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trs.

Ersoy, M.Âkif, *Safahat*, Ankara;Hece Yay.,2009.

Eş'arî, E.H. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, Beyrut; Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, trs.

-------, *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, Çev:M.Kubat, İstanbul; İşrak Yay.,2008.

Farabî, E.N.M. *Ârâ'u Ehli'l Medineti'l Fadıla*, Kahire;1895.

Ferra, E.Y. *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, Neşr:M.Hamid el-Fakkî, Beyrut;y.y., 1983.

Gazâli, E.H. *İhyâu Ulumi'd-Din*, Çev: A. Serdaroğlu, İstanbul;Bedir Yay.,1974.

-------, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, Terc:H.Y.Apaydın, İslâm Hukuk Metodolijisi, İstanbul; Klasik Yay, 2006.

-------, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Çev:A.Duran, İtikadda Orta Yol, İstanbul;Hikmet neşr., 2013.

-------, *et-Tıbru'l-Mesbuk fi Nasihati'l-Mulûk*, Çev:H.Okur, İstanbul;Semerkand Yay., 2014.

Hatipoğlu, M.S. "*Hilafetin Kureyşliliği"*, Ankara;AÜİFD., cilt:23, Yıl:1978.

Haydarîzâde İ.*Mezâhib ve Turuku İslamiye Tarihi*, İstanbul;Darül-Hilafetil Aliyye Matb.,1335.

Hick, J. *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, Ankara;2002.

Huvvarî, Hûd b.Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, Tahk:Hacc Saîd Şerifî, Beyrut;Dâru'l-Garbi'l-İslamî,1990.

İbn Abdü Rabbihi, M. *el Ikdü'l-Ferîd*, Beyrut;y.y.,trs.

İbn Bâbeveyh, Şeyh Saduk, *Risâletu İ'tikâdati'l-İmâmiyye*, Çev;E.R.Fığlalı, Ankara:y.y.,1978.

İbn Bezzazî, M.b.Ahmed el-Kerderi, *Menakıbı İmâmı Âzam*, Mısır;trs.

İbn Hanbel, A. *el-Müsned*, Beyrut;y.y.,trs.

İbn Haldun, Mukaddime, Çev:Z.Kadiri Ugan, İstanbul;y.y.,1968.

İbn Hazm, M. *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvau ve'n-Nihal*, Mısır;y.y.,1320.

İbn Kuteybe, A. *Uyunu'l-Ahbar*, Kahire;y.y.,1343/1925.

İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut;y.y.,trs.

İbn Sa'd, E.A. *Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut;y.y.,trs.

İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitabun fîhi Bedü'l-İslam ve Şerâiu'd-Dîn,* Tahk:Sâlim b.Yakûb, Beyrut;Daru'l-Sadr,1986.

İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*, Beyrut;y.y.1988.

İbnü'l-Cevzî, E.F.A. *Hasan el-Basrî*, Kahire;1931.

-------, *Telbisu İblis*, Neşr:M.M.İstanbuli, Şam;y.y.,1976.

-------, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer İbn Abdülaziz*, Beyrut;Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1984.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tash:A.en-Neccar, Mısır;y.y.,1929.

İcî, A. *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut;trs.

İsfahânî,R. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut;y.y.,trs.

İzmirli İ.Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, Haz:S.Hizmetli, Umran Yay.,Ankara;1981.

Kâdi A., *el–Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl,* Neşr:İ.Medkur-T.Hüseyin, Kahire;y.y.,1962.

-------,*Şerhu Usuli'l-Hamse*,Çev:İ.Çelebi, İstanbul;Türkiye Yazma Eserler K.Başkanlığı,2013.

Kalhâtî, E. *el-Keşf ve'l-Beyân*, Tahk:Seyyide İsmâ'îl Kâşif, Umman;y.y.,1980.

Karagöz, İ., *"İtaat Kavramı",* Diyanet İlmi Dergi, cilt: XXXV, sayı:4, Ankara;1999.

Köksal,İ. *"İslam Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili"*, Fırat Üniv.İlâhiyat Fak.Dergisi 11:1, Elazığ;2006.

Mâtürîdî, E.M. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, B.Topaloğlu, İstanbul;Mîzân Yay,2005.

Maverdî, E.A. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut;y.y.,1985.

Mes'udî, E.H. *Murucu'z-Zeheb*, Tahk:M.M.Abdulhamid, Mısır;y.y., 1964.

Mevdûdî, E.A. *el-Hilafe Ve'l-Mülk*, Çev:A.Genceli, İstanbul;y.y.trs.

Musevî, İ.Z. *Akâidü'l İmâmiye*, Beyrut;y.y.,1982.

Müslim, *es-Sahih*, İstanbul; Çağrı Yayınları,1981.

Nasr b. Müzâhim, *Vakatü Sıffîn*, Neşr:A.M.Hârûn, Kahire;1401/1981.

Nesefî, E.M. *Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslam*, Terc:C.Akpınar, İslam İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları, Konya;y.y.,1977.

-------, *Tabsıratü'l-Edille fi Usuli'd-Din*, Çev:H.Atay-Ş.A.Düzgün, Ankara;DİB Yay.,2004.

Râzî, F. *Mefatihu'l-Gayb*, Beyrut;y.y.,1981.

Semerkandî, E.K. *es-Sevâdu'l-Âzam*, İstanbul;y.y.,trs.

Şahiner, A. "Sultan I. Selim (Yavuz)", *Osmanlı Tarihi,* İstanbul;Lacivert Yayıncılık, 2008.

Salihî, Azmî M.S.-Öz,M.-Fığlalı, E.R., "Hariciler", DİA, cilt:16, İstanbul;1997.

Şafak, A. "Bağy", DİA, cilt: 4, İstanbul;1991.

Şehristanî, A. *Kitabu'l Milel ve'n Nihal*, Kahire;y.y.,1968.

Şemmâhî, A. *Kitâbu's-Sîre*, Tahk:Ahmed b. Suûd es-Seyâbî, Ummân;1987.

Şeyh Müfid, *Evailu'l-Makalat,* Tahk:İ.Ensarî, Beyrut:1993.

Taberî, M.C. *Tarihu't Taberi, Tarihu Rusul ve'l Muluk,* Tahk:M.Ebû'l Fadl İbrahim, Kahire; y.y.,1961.

Taftazanî, S. *Şerhu'l-Makâsıd*, Tahk:A.Umeyre-S.M.Şeref, Beyrut;Alemü'l-Kütüb, 1998.

Talibî, A. *Arau'l-Havaric el-Kelamiyye*, Cezayir;y.y.,1978.

Uyanık, M. *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, İstanbul;Kaknüs Yay,2001.

Watt, M. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev:E.R.Fığlalı, Ankara;1981.

Wellhausen, J., *el-Havâric ve'ş-Şî'a*, Terc:A.Bedevî, Kahire;1958.

Yakûbî, E.Y.C. *Tarihu Ya'kubi*, Necef;y.y.,1940.